

חגי ארליך

גאות ושפל ביחסי ישראל-אפריקה

אריה עודד, אפריקה וישראל: ייחודיות ותהפוכות ביחסי החוץ של ישראל, ירושלים: הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, תשע"ב, 430 עמ'

יחסיה של ישראל עם עמי יבשת אפריקה לא היו וכנראה גם לא יהיו ציר ראשי בתולדות יחסי החוץ שלה, אך היו בהחלט ממד חשוב בהם. זהו סיפור שדווקא משום צדדיותו יש בו כדי ללמדנו על הכלל. ספרו של ד"ר אריה עודד הוא הניסיון המקיף ביותר שנעשה עד כה להתמודד עם סיפור זה, ואין פ־מחבר מוסמך לעשות זאת. עודד הוא איש אקדמיה והיסטוריון מצד אחד ואיש המעשה הדיפלומטי מצד אחר. הוא פרסם שורה של חיבורים מדעיים חשובים, לימד על אפריקה באוניברסיטאות תל-אביב וירושלים, וכיהן תקופות ארוכות כשגריר ישראל בכמה מארצות היבשת. בתוך כך ידע לדרת לשורשיהן של כמה תרבויות באפריקה, לימד באוניברסיטה באוגנדה, וקנה שליטה בשפות כמו סואהילית וערבית. חיבורו הנוכחי הוא ניסיון מוצלח להבין את שלל רכיבי המכלול ואת מניעי כל המעורבים בלי לכפות בשיפוטיות את דעתו שלו כהסבר בלעדי. 'אפריקה וישראל' אכן יצא מתחת ידיו כחיבור יסודי ואמין, ספר שיעמוד עוד שנים הרבה ככלי חשוב ביותר הן לחוקרי סוגיות רלוונטיות והן לכל המבקש ללמוד היסטוריה של ישראל והעמים על לקחיה.

עודד פורש סיפורה של דרמת יחסים שהתחילה בירח דבש סוער, שהגיעה בתוך זמן להתדרדרות

ולנתק מכאיבים, ושהתחדשה מתוך התפכחות הדדית אל הוויה של ענייניות מעשית וכמעט אדישות. זה אכן המצב בימינו. לישראל יש עתה יחסים דיפלומטיים עם ארבעים ואחת ממדינות אפריקה, יותר מאי פעם, אך הם מתנהלים ללא חדווה. מה שהיה פעם מיזם לאומי וחלוצי בעולם מתעורר, הופרט בימינו להשקעות מזדמנות במרחב שיש בו ייאוש וגם תקווה, ושנדמה כי חשיבותו במערכת הגלובלית כמעט זניחה. לא כך היו פני הדברים משלהי שנות החמישים של המאה העשרים ועד 1973.

חלקו הראשון של הספר מציג ומנתח את ימי ירח הדבש בין ישראל הצעירה ליבשת המשתחררת. ישראל עשתה ככל יכולתה כדי לתת לעמי היבשת מתנופתה ויכולותיה. היא הייתה רעבה להכרה דיפלומטית והשתוקקה לפרוץ את חומת המצור הערבית על ידי התקבלות

הדבש', ומנתחו בחלק השני של הספר, 'הניתוק'. הדיון עובר מארץ לארץ בלי להתנתק מהתמונה הכללית, מההשפעה ההדרית הבינ־אפריקאית ובעיקר מהלחץ שהפעילו מדינות ערב ובראשן מצרים ולוב. בסופו של דבר אכן התחולל תהליך כל־אפריקאי שהוביל למפולת כללית ביחסים עם ישראל ולניתוק רבתי של הקשרים עמה במהלך מלחמת יום הכיפורים. הספר מתאר את התעמולה הערבית שהובילה לשבר זה, מבחין בצדק בין מעמך קד'אפי שליט לוב חסר המעצורים לאנגור סאדאת המצרי, ומציג את מערכת הפיתויים שהתאפשרה בזכות כספי הנפט גם של הסעודיים. ואולם עיקר הדיון שפורש עודד מתרכז במישור הדיפלומטי ובדינמיקה הפנימית של הארגון לאחדות אפריקה. הארגון, שהוקם כאמור בשנת 1963, ושקבע את מושבו באדיס־אבבה, גילם עבור מנהיגי היבשת את ציפיותיהם לבניית מערכת כל־אפריקאית שתיצור באחדותה דיאלוג חדש עם העולם הרחב ומנוף ראשי למעבר מהשתחררות ליציבות. הקמתו של הארגון לאחדות אפריקה התאפשרה על בסיס קבלת העיקרון של הכרה כוללת וללא תנאי בשלמות הטריטוריאלית של מדינות אפריקה על הגבולות שירשו מימי הקולוניאליזם. העובדה שבמלחמת ששת הימים כבשה ישראל את מדבר סיני, טריטוריה מצרית ו'אפריקאית', אפשרה לאויביה הערבים לחתור ביסודיות – בעיקר בוועידות הארגון לאחדות אפריקה ובכינוסים דיפלומטיים אחרים – תחת קשריה באפריקה. ארצות צפון אפריקה הערביות, שחלקן עסק בחתרנות כנגד שכנותיהן שמדרום לסהרה, הפעילו תשלובת של אימים ופיתויים והביאו ליצירת קונסנזוס אפריקאי באשר לפרשנות החלטת האו"ם 242, שלפיה על ישראל לסגת לאלתר מכל השטחים שנכבשו בשנת 1967. ועידת הארגון לאחדות אפריקה בינוי 1971 כוננה ועדה של עשרה ממנהיגי היבשת, וזו הסמיכה

באסיה ובאפריקה. מאמציה באסיה הניבו הישגים חלקיים, אך ההצלחה באפריקה שמדרום לסהרה הייתה רבה. מדינות נוצריות ומוסלמיות הכירו בישראל ונתנו בה אמון שלא ניתן באותה עת למעצמות המערב. הישראלי בכובע הטמבל ונושא העוזי, בעל המומחיות ברפואה, הנדסה, חינוך, חקלאות, ביטחון, השכלה אקדמית, סלילה, תכנון, אדריכלות ועוד, הוזמן לצמתים החשובים ביותר. גופים בינ־לאומיים וארצות־הברית בחרו להזרים חלק מהסיוע שלהם דרך 'הישראלי היפה' הזה. שרת החוץ גולדה מאיר התקבלה ברחבי אפריקה משל הייתה אם השבט, והיא גייסה את תפיסת עולמה החברתית־הסוציאליסטית על מנת להעניק בלא התנשאות. דוד בן־גוריון התעניין יותר בממדים האסטרטגיים. את אתיופיה למשל, בירת היבשת ומקום מושבו של הארגון לאחדות אפריקה (מאז כינונו בשנת 1963), תפס בן־גוריון כחלק מ'הפריפריה של המזרח התיכון'. היא הייתה לדידו ארץ מוצא הנילוס, המקיים את מצרים, ופוטנציאל לבסיס פרו־ישראלי לחופי ים סוף. ישראל השקיעה הרבה בארצות כמו אוגנדה, קניה, חוף השנהב ועוד, אך אתיופיה הייתה גולת הכותרת, וישראל השקיעה בה יותר מבכל מדינה אחרת בפנינת עולם כלשהי. קיסר אתיופיה הייל־סלאסה ראה עצמו 'אריה יהודה' ו'מלך ציון', אך גם מנהיגים אחרים באפריקה, כמו ג'ומו קניאטה נשיא קניה ופליקס הופואה־בואני נשיא חוף השנהב, ראו בישראל מימוש מודרני של חזון נביאי התנ"ך. הקשר האפריקאי הזה נתן אז לישראל נכסים אסטרטגיים, רווחים דיפלומטיים וכלכליים ותחושת שייכות והתחברות למרחבים בעלי אופק ועתיד.

שורשי ההתדרדרות החלו לצמוח בשנת 1967 והרסו בהדרגה את מערכת היחסים הזאת עד השבר הכללי בשנת 1973. עודד סוקר את התהליך עוד בסופו של החלק שכותרתו 'ירח

וחוף השנהב, ששיוועו להמשך הנוכחות הישראלית והסיוע אך התייצבו מתוסכלות נוכח נוקשותה הדיפלומטית של ממשלת ישראל. היילה-סלאסה שיחק במשך שנים עם ישראל משחק מתוחכם ומתחכם, רצוף רמזי הבטחות וחלקיקי הגשמות, וציפה כי מאיר תדע לשחק משחק דומה מול סאדאת – כי תסכים למשל להסכמי ביניים ולא תתעקש על פתרון כולל וסופי. 'הארם המציא את המדרגות', ציטט היילה-סלאסה פתגם אפריקאי באוזני שגריר ישראל, 'כי אלוהים לא ברא לו כנפיים'. סילוקה של שגרירות ישראל מארצו של 'אריה יהודה' הייתה שיאו של תהליך שאפשר היה אולי לנהלו קצת אחרת. כיום שורר כמעט קונסנזוס בישראל שמוטב היה לטפס באותן שנים במדרגות, והקריאה בספרו של עורד מאירה מדרגות אלה מזווית בלתי שגרית.

הניתוק מישראל ומהישראלים לא היטיב עם האפריקאים, על פי ניתוחו של עורד. התמורה הערבית לסילוק הישראלים לא עמדה בציפיותיהם, והיו בה מאפיינים פטרוניים מובהקים. בסופו של דבר הצליחו הערבים לכפות רק על עמים אפריקאים את ניתוק היחסים עם ישראל, וחלק ממנהיגי אותם עמים למד במרירות את לקחי הניתוק הזה. בעקבות הסכם השלום בין ישראל למצרים והחל משנת 1982 חודשו היחסים עם ישראל בהדרגה, ולאחר הסכמי אוסלו וחתימת הסכם השלום עם ירדן הם הגיעו לרמתם הנוכחית. בחלק האחרון, 'חזרתה של ישראל לאפריקה', עורד מנתח את מאפייני המצב כיום. מסקנתו הראשית, עוברת כחוט השני לאורך הספר ובסיכומו, היא שאל לה לישראל לזנוח את אפריקה, אך חשוב שתארגן את סדר העדיפויות שלה לנוכח הסכך הכל-אפריקאי ומגבלותיה שלה. אכן הדיפלומטיה הכל-אפריקאית ומסגרתה בארגון לאחדות אפריקה הן שהכשילו את היחסים, את ישראל ואת האפריקאים עצמם. את

תת-ועדה לנסות ולתווך ברוח זאת בין ישראל למצרים. בסוף מאי 1973 נערכה באדיס-אבבה ועידה חגיגית לרגל עשור להקמת הארגון לאחדות אפריקה והיא עמדה בסימן גינוי נוקב למדיניות ישראל והזדהות כמעט מקיר אל קיר עם סאדאת ועם התנאים שהציב לשלום עם ישראל. ואולם ממשלת מאיר עמדה כידוע על דרישתה למשא ומתן ישיר עם מצרים, והקיפאון המדיני הוביל למלחמת אוקטובר 1973 וגם לתוצאת לוואי שלה – הניתוק הסוחף ביחסי ישראל-אפריקה. עשרים ממדינות היבשת ניתקו את יחסיהן הדיפלומטיים עם ישראל במהלך אותה מלחמה ומיד לאחריה.

עורד מנתח את האירועים מתוך הסתמכות נרחבת בין היתר על מסמכי משרד החוץ המצויים בארכיון המדינה. גם כותב שורות אלה לומד עתה מסמכים אלה במסגרת מחקר ממוקד על יחסי ישראל ואתיופיה באותה העת. בעמדה הכל-אפריקאית בתחילת שנות השבעים הייתה ללא ספק מידה לא קטנה של צביעות, פחדנות וכפיות תודה כלפי ישראל, אך היה בה אולי גם קורט של תבונה. הדיון במדיניות ישראל בשנים שקדמו לאסון מלחמת יום הכיפורים איננו כמובן עניינה של סקירה זאת, אך ממסמכי הארכיון עולה – לדעת כותב שורות אלה – תמונה של ישראל נוקשה יתר על המידה, שבויה בתחושת כוח ועצמה, ומקשה בתוך כך גם על ירדיה. רבים מהמדינאים האפריקאים הבינו את עמדתה העקרונית של ישראל, וחלקם לפחות הציעו התגמשות ברוח פרגמטית – פנייה להסדרים זמניים ונקיטת צעדי התקרבות, בייחוד כלפי סאדאת. אפריקה הייתה לא רק אידי אמין, שליט אוגנדה שטופח בידי ישראל, ושמכר אותה (עורד בשנת 1972) תמורת שוחד מקד'אפי. היא הייתה גם לא רק הקולונל קד'אפי, שנהג בתמהונויות ובגסות בבני היבשת. אפריקה הייתה גם אתיופיה

הישראלית. אפשרות נסיגתה חלילה של מצרים מהסדריה עם ישראל מעלה מחדש את חשיבותו האסטרטגית של המרחב החולש על מקורות הנילוס מצד אחד ועל ים סוף מצד אחר. ימי ירח הדבש עם כלל אפריקה כנראה לא יחזרו, אך ליחסי ישראל עם רבים מעמי היבשת עוד נכון עתיד רב משמעות. כדי להיטיב לבנות עתיד זה חשוב ללמוד את ספרו של אריה עודד – פרי של מחקר מדויק, של אכפתיות ושל פיכחון.

אפריקה, כך דומה, יש לתפוס, כמו כל יבשת אחרת, לא כמערכת אחידה וכוללנית אלא כביתן של מדינות שונות ומערכות אזוריות נפרדות. גם צרכיה ואילווציה של ישראל השתנו מאז ימי ירח הדבש עם יבשת זאת. ברמה הלאומית נראה כי עניינה של ישראל ממוקד היום בעיקר בקרן אפריקה. סודאנים, דרום-סודאנים ואריתראים הסתננו ברבבותיהם לישראל כמבקשי עבודה, ויהודים אתיופים הם עתה חלק מבורך מהחברה